

**REPERE ALE SPIRITUALITĂȚII ROMÂNEȘTI DE PESTE HOTARE:
ION MILOȘ**

Dușița RISTIN

*Doar prin creație poți birui lumea asupra fricii,
a singurătății, a terorii, a înstrăinării, a morții și a neantului*

Ion Miloș

This article is meant to point out the synchronic local values of the Romanian community in Serbia and the effort of their modernization according to a larger axiological area, through the creation of one of the most important representative poet and translator, Ion Miloș. He belongs to the generation that set up the literature in Romanian language in former Yugoslavia and has a great contribution to its shape during the sixties of the last century. In 1959, he is forced to emigrate to Sweden, where he has a major activity as a writer and a translator in no less than four languages: Romanian, Swedish, Serbian and French. He has an impressive work, with about 100 original or translation volumes in Romanian, Swedish, Serbian, French, English, Macedonian and Persian. Being a poet of a special sensibility and originality, this article documents and shows us his complex and fascinating portrait.

Key words: Romanian culture and literature, identity, Serbia, Ion Miloș, exile, Sweden, creation, poetry, knowledge, translations.

Dacă în trecut păstrarea identității, acest fenomen spiritual aflat undeva la intersecția dintre spațiu, timp și imaginea asupra lumii¹, era legată de consolidarea tradiției, astăzi supraviețuirea unei spiritualități autentice într-o arie geografică globalizatoare depinde în mare măsură de receptarea acesteia. Promovarea unei spiritualități ce ține de tradiția spațiului e în strânsă relație în acest caz cu nevoia de depășire a acestui destin colectiv prin ideea generatoare de a exista dincolo de dialect, dincolo de amatorism și dincolo de exotic. Printr-un dialog inspirat cu centrul se

¹ Mariana Dan, *Cultura română din Voivodina în „Mașina timpului”*, „Lumina”, LXII, nr.3-4, Novi Sad, 2009, p.61.

reuşeşte surmontarea la timp a istorismului periferic, unde orgoliul literar şi artistic nu apare dezorientat ci, dimpotrivă, este în stare să topească distanţa dintre libertatea de expresie şi libertatea de cunoaştere.

Prezentarea aspectelor spirituale, culturale şi identitare ale românilor din Serbia presupune, pe de o parte, evidenţierea elementelor tradiţionale definitorii pentru destinul cultural al acestora şi, pe de altă parte, o trasare a efortului de sincronizare, modernizare şi de înscriere a valorilor locale într-un perimetru axiologic mai larg, prin strădania şi creaţia autorilor care prin destinul lor individual şi-au lăsat amprenta asupra profilului cultural românesc de aici. Prima remarcă ce se poate face atunci când ne referim la comunitatea românilor din Serbia este că depăşirea barierelor culturale dintre minoritatea română, numeroasele colectivităţi etnice din nordul şi estul Serbiei şi centrul reprezentat, în cazul nostru, de structura şi profilul spiritual al majorităţii sârbe, prin relaţionarea între cele două spaţii culturale, românesc şi sârbesc, şi transcenderea statutului de minoritar, eliberat de prejudecăţi şi stereotipuri, departe de relativismul marginal, cunoaşte o deplină realizare pe parcursul anilor şaizeci şi şaptezeci ai secolului trecut. Este perioada în care minoritarul nostru din Voivodina nu mai era un *oarecare*, ci, aşa cum spune Slavco Almăjan, era chiar „expresia extremă a libertăţilor controlate din Europa de Răsărit” şi viaţa acestuia putea fi încadrată în cazurile tipice ale lumii, când micul dejun îl lua la Belgrad, iar dejunul la Paris, distanţa dintre el şi alţii era atât de neînsemnată încât se simţea „abonat pe vecie la ghidul de admiraţie al lumii civilizate”¹.

Amplitudinea şi complexitatea acestui proces va fi exemplificată în acest studiu prin intermediul creaţiei poetului, traducătorului, eseistului, publicistului şi profesorului de origine română din Serbia, Ion Miloş. Acesta reprezintă o voce dialogală căreia i-a fost dat să scrie poezii originale şi să traducă în mai multe limbi, fără a-şi pierde însă nimic din valoarea lirică şi vitalitatea ce îi defineşte creaţia. Poetul Ion Miloş (n. 1930) face parte din prima generaţie care a pus temelia literaturii în limba română şi a contribuit la modelarea acesteia în deceniul şase al secolului trecut în spaţiul fostei Iugoslavii². Din păcate, istoriile literare aveau să consemneze tot pentru această perioadă şi disensiunile din sânul acestei generaţii, determinate de faptul că liderii de atunci ai comunităţii româneşti din Serbia şi-au construit o identitate culturală pe baze ideologice, în concordanţă cu regulile impuse de centrul puterii politice, autoiluzionându-se că-şi depăşesc în felul acesta statutul de minoritar şi de „periferie”³. Acest lucru a provocat puternice seisme în viaţa culturală românească din Serbia şi a dus la scurt timp, în a doua jumătate a deceniului şase, la expulzarea din literatura română a celor mai tineri

¹ Slavco Almăjan, *Distanţa, centrul şi periferia, contra orgoliului minoritar*, „Lumina”, LXI, nr.2, Novi Sad, 2006, p.39.

² Simeon Lăzăreanu, *Medalion literar, Ion Miloş*, „Libertatea”, LXIV, nr. 6, Pančevo, 2010, p.9.

³ Mariana Dan, *Construcţia şi deconstrucţia canonului identitar*, Bucureşti, Ed. Muzeului Literaturii Române, 2010, p. 198.

reprezentanți ai acestei generații, poezii Florica Ștefan și Ion Miloș¹. În aceste condiții, în care pentru tânărul poet Ion Miloș creația era văzută ca „străpungere, ca noutate” ce luminează căile și face posibilă fapta, determinându-i astfel felul de a scrie și de a trăi, dar și dorința de a apăra tinerele talente și de a deschide drumuri noi, acesta își face auzită vocea împotriva „dogmatismului infect și degradant de atunci”, este considerat apoi un oponent al regimului politic din Iugoslavia și ajunge astfel „primul disident înainte de disidenți ...de pe aceste meleaguri bănățene” (Slavco Almăjan). Prin urmare, în 1959 destinul îi îndreaptă pașii pe calea exilului în Suedia, unde după o perioadă de 15 ani în care îndatoririle familiale și viața de consum îl transformă, după cum mărturisește, „într-o mașină de făcut bani”², își reia adevărata sa vocație de poet și traducător în și din nu mai puțin de patru limbi: română, suedeză, sârbă și franceză. Creația sa astăzi este impresionantă și numără aproape 30 de volume originale în limba română, 4 în suedeză, 4 în limba sârbă, 2 în engleză și câte 1 în macedoneană și persană. Poeziile sale sunt incluse în antologii importante, precum și în manualele de liceu din Suedia. La toate acestea trebuie amintite și cele peste 20 de volume traduse din limba română în suedeză, 24 din literaturile din ex-Iugoslavia în limba suedeză și aproximativ 15 din limba suedeză traduse în alte limbi. Numai pentru poezie se poate aduna astfel, în antologii și peste 30 de volume separate, creația a peste 800 de poeți, cu un total de aproape 10.000 de poezii. Într-o enumerare succintă, din literatura sârbă a tradus în suedeză din creația lui Ivan V. Lalić, Miodrag Pavlović, Miodrag Bulatović, Milorad Pavić, Branimir Šćepanović, Aleksandar Petrov, Adam Puslojić și alții. A alcătuit o antologie a prozei sârbe în limba suedeză ce cuprinde 80 de autori, intitulată *Varganas ömhet (Blândețea lupilor, 1988)* și, cu puțin înainte de dezmembrarea Iugoslaviei, a publicat volumele *Regubågens sänger (Cântecele curcubeului, 1990)*, o antologie a poezilor din rândul tuturor naționalităților și minorităților din fosta Iugoslavie, cu 156 de autori, și *Ett öppet fönster (O fereastră deschisă, 1990)*, o antologie a poezilor iugoslavi din Suedia, cărți care au avut un foarte bun ecou la critica și cititorii din Suedia. Ulterior, mai publică o antologie a poeziei sârbe intitulată *Mellan dröm och vaka (Între vis și realitate, 1994)*, care numără 60 de poeți³.

În ceea ce privește prezentarea preocupărilor sale de promovare a culturii și literaturii române peste hotare, putem porni de la mărturisirea lui Ion Miloș care spune:

Mulți scriitori români care au creat în altă limbă, deși celebriți, sau n-au făcut nimic pentru lansarea pe plan internațional a confrăților rămași în țară, sau ei înșiși nu se mai considerau români. Și-au scris opera lor, și atât. Mie mi-a fost rușine ca numai eu să fiu scriitor suedez și să nu-i fac cunoscuți în Suedia și pe Eminescu,

¹ Simeon Lăzăreanu, *Povestea și semnificația unei cărți pe înțelesul tuturor*, „Libertatea”, LXIII, nr.51-52, Pančevo, 2008, p 9.

² Dragan Bogutović, *Četiri jezika kao jedan*, „Večernje novosti”, Suplimentul: Kultura, 11 oct. 2006, p.IV.

³ Vezi Ion Miloș, *Anexe la Gândirea ce surâde*, Iași, Ed. Ars Longa, 2010, pp. 135-143.

Blaga, Bacovia, Sorescu și încă peste 177 de poeți, cât cuprinde panorama mea *La masa tăcerii* (1998), unde sunt puși laolaltă și pentru prima dată aproape toți poeții români importanți din întreaga lume. Doresc să repet un adevăr: pentru a deveni scriitor național, trebuie să fii tradus și în alte limbi. Traducerea face trecerea de la scriitor național la scriitor universal. Un adevărat scriitor nu aparține numai literaturii proprii sale țări, ci întregii lumi. (...) Precum există o grație cerească, trebuie să existe și o grație pământescă. Iar această grație pământescă numai noi înșine ne-o putem da. Eminescu este grația noastră supremă!¹.

Dincolo de problematica, tematica și stilistica întregii sale creații, Ion Miloș așează opera eminesciană ca reper al conștiinței sale identitare în confruntarea cu timpul și istoria, în stare să susțină legăturile interne ale propriului său edificiu spiritual. Disponibilitatea de interpretare a lumii și de corelare a gândului și expresiei poetului cu această lume se realizează în acest caz prin intermediul limbii literaturii, care acoperă o întreagă arie existențială prin semnificațiile majore pe care exprimă și care devin astfel definitorii pentru cultura și civilizația pe care poetul Ion Miloș le reprezintă.

Om de litere și cărturar, „*cel mai vital dintre poeții centrului și estului Europei în linia gândirii lui Cioran și Gombrowicz*” (Cornel Ungureanu), Ion Miloș este un creator cu o largă și bogată arie de cuprindere și exprimare intelectuală. Traectoria și devenirea sa spirituală își află originea și începuturile la țară, la Sărcia, în Banatul sârbesc, locul de pornire și de întoarcere al poetului, în bogata câmpie bănățeană, cu oamenii ei harnici și cumpătați și gospodăriile lor trainice, cu ziduri groase din pământ bătut sau cărămidă, acoperite cu țiglă și „cu fereastra deschisă spre Dumnezeu”: „În timp ce oamenii se bat și se omoară/ Eu m-am retras în satul meu natal/ Să trăiesc cuminte în casa părintescă/ Cu fereastra deschisă spre Dumnezeu// În satul meu natal/ Soarele e încă liber și moral/ Îmbracă lucrurile în haine de artă/ și luminează ca toți să vadă” (*În timp ce oamenii*). Lumea copilăriei sale, acest spațiu al inocenței cu imaginea mamei care „Se roagă/ Să ne ierte Dumnezeu păcatele”, reprezintă pentru poet locul unde a deprins primele înțelegeri legate de bine și rău, adevăr și minciună: „La școală mi-au spus/ Că Binele este asta/ Și Răul este acela// Acum, văd că nu-i așa// Adevărul locuiește la Tribunal/ El zace în patul/ În care a murit bunică-mea” (*Acum știu*).

Poet de o deosebită originalitate și sensibilitate, a cărui creație cuprinde, cum am mai spus, aproape 40 de cărți de poezie și peste 60 de volume de traduceri, la care se adaugă un alt segment important și hotărâtor în biografia sa, prin puterea cu care i-a determinat ulterior cariera intelectuală și i-a marcat întreaga existență, și care este reprezentat de activitatea sa jurnalistică din perioada 1956-1958, când lucrează la Belgrad ca ziarist și traducător și când se remarcă prin articolele sale literare, încrezător în rostul și rolul generației sale. Apariția în paginile revistei „Lumina” nr.6, 1957 și nr.1, 1958, a eseului polemic *Ce-i de făcut?* constituie momentul de cumpănă al preocupărilor

¹ Ion Miloș, *Mihai Eminescu și fantasmale Nordului* (2), „Libertatea”, LXII, nr.3, 2007, Pančevo, p.9.

sale în acest domeniu. Conștient de menirea pe care literatura o poate avea în viața și dezvoltarea spirituală a unei comunități, Ion Miloș cu multă tristețe și amărăciune remarca atunci rămânerea în urmă, „în coada mișcării generale de mergere înainte”, a literaturii în limba română din Iugoslavia acelor vremuri, o literatură în criză, aflată „într-o stare de boală”, de stagnare și decadență:

A trecut timpul literaturii de vorbe mari. A trecut momentul poeziei tractoarelor, târnăcoapelor, căilor ferate precum și acela al stelelor, privighetorilor și trilurilor sentimentale. A trecut timpul poeziei miting. Poeziei exclamației. Poeziei care nu spune nimic. Poeziei de eterne banalități adjectivale, lipsită de un vocabular liric, secată de măduva cuvântului plin. Poeziei fără control și măsură artistică. Literatură de compilații de fapte și discursuri. O literatură minoră, de însemnătate secundară, o literatură exterioară. Poezie cu prea multă frunză de cuvinte și pre puține flori de imagini¹.

Înfățișând cu acuitate starea literaturii române din acest spațiu și problemele ei majore, lipsa de valoare a acesteia, cu „poetoi și poetaci” de toate soiurile, apăruiți ca ciupercile din toate regiunile și care îi fac atmosfera insuportabilă, tânărul Ion Miloș își prezintă și susține cu convingere opiniile sale despre critica literară și rolul criticului și al poetului în dezvoltarea unei literaturi autentice, vorbește despre însemnătatea și valoarea pe care ar putea-o avea o revistă literară, cu referiri concrete la revista „Lumina”, despre politica editorială a Editurii Libertatea din Serbia, ce ar fi putut contribui la educarea gustului literar și la pregătirea estetică-științifică vastă a cititorului și criticilor, precum și la o „dezvoltare liberă și sănătoasă a adevăratelor talente”. Cu același spirit pătrunzător este prezentată și problema stăpânirii și exprimării corecte în limba maternă, în care nu se scrie și nici nu se gândește românește: „În scrierile noastre slujim limba. Nu-i simțim nici gramatica și nici duhul. Și pentru aceasta există cauze obiective. Nu poți poseda limba română cum se cuvine când n-avem biblioteci și manuale suficiente, când ne lipsește conversația și exprimarea neaoș românească. (...) Nenorocirea e că ne place să fim interesați chiar și atunci când nu suntem”. În ceea ce privește talentul literar, acesta trebuie acompaniat, spune autorul, de o cultură, de profunzimea și originalitatea ideilor, a părerilor, de gustul lor estetic și năzuința de aduce ceva nou, astfel încât scriitorii adevărați să merite să fie citați de contemporani.

Consecințele publicării acestui eseu pentru poet au fost dintre cele mai nefaste, în 1959 Ion Miloș pleacă în Suedia, fără a putea călca pragul casei părintești vreme de 15 ani, fiind considerat un potrivnic al regimului de atunci și este interzis în toate publicațiile românești din Banatul sârbesc în perioada 1960-1984. Primul volum de poeme alese, *Rădăcinile focului*, îi apare la editura Libertatea abia în 1994, după 41 de ani de absență. Înstrăinat și însingurat într-o altă limbă în care cuvântul „acasă” înseamnă altceva, într-un spațiu geografic cu ierni lungi și nopți ce parcă nu se mai

¹ Ion Miloș, *Ce-i de făcut?*, „Lumina”, nr. 6, 1957, Novi Sad, p.291.

sfârșesc, nemulțumit și dezamăgit de nedreapta ignoranță a literaturii și culturii române, considerată de unii exotică, de alții ca și inexistentă, Ion Miloș își însușește limba suedeză, pe care ajunge să o stăpânească „într-un mod suveran” (Hikan Möller), scriind în această limbă o poezie cu „scânteietoare reflecții lirice asupra condiției umane, minunată, dar, în egală măsură, tragică” și realizând astfel traduceri monumentale din literatura română, precum și din toate literaturile din spațiul iugoslav. Făcute cu artă și fidelitate, aceste traduceri sunt și rodul afinităților poetului cu operele pe care le-a tradus și cu tipul estetic căruia acestea îi aparțin și care este reprodus în vibrația lui exactă. De-a lungul timpului, Ion Miloș a publicat peste 20 de traduceri în volume separate sau în antologii din literatura română în limba suedeză, făcându-i astfel cunoscuți lumii pe autori ca Eugen Jebeleanu (1981), Mihai Eminescu (1989, este vorba despre prima traducere a operei eminesciene în limba suedeză), Geo Bogza (1990), Marin Sorescu (1990), Ana Blandiana (1990), Mircea Dinescu (1990), Anghel Dumbrăveanu (1995), Lucian Blaga, George Bacovia (1995), și alții. Prin strădania sa, Suedia știe astăzi de Eminescu și-l admiră, cronicile la traducerea din 1989 au fost elogioase iar poetul a fost descoperit la nivelul la care este: un geniu al poeziei universale, numele lui Eminescu aflându-și acum locul binemeritat în *Noua Enciclopedie națională a Suediei*. Această *Biserică a culturii române* pe care Ion Miloș a ridicat-o în Suedia, așa după cum el însuși o numește, reprezintă o recuperare din uitare și din istorie a unui spațiu identitar definitiv pentru poet, purtat și păstrat atât cât a putut acesta să încapă în sufletul poetului și în amintirile din cărțile copilăriei sale.

Adept al „lucrului bine făcut” și cu un simț permanent al datoriei față de obștea sa, discret și înzestrat cu har, Ion Miloș, înainte de toate, „a așezat poezia în centrul lumii, dar și al vieții sale personale” (S. Lăzăreanu). Poezia sa a fost adeseori caracterizată prin scepticismul cu care este privită existența umană, cu o revoltă discretă și o subtilă ironie a poetului. După cum aprecia cunoscutul critic Romul Munteanu, Ion Miloș este un „poet moralist și filozof trădat de o meditație gravă, convertită într-un comentariu liric pe marginea condiției umane contemporane”.

În volumul de versuri *Gândirea ce surâde*, vasta sa arie de cugetare poetică are, nu de puține ori, în centrul reflecțiilor și interogațiilor sale descifrarea posibilităților ontologice de comunicare prin rostire a actului revelării existenței, respectiv a situații afective. Poetul se mișcă sincer față de sine și față de alții, cu sufletul călător pe toate cărările încercărilor, sub povara destinului său omenesc, și este marcat de sensul tragic al existenței noastre, cu vieți mincinoase robite de plăceri și rosturi personale, străine de adevărata cale a rodniciei morale: „Unde să mai pleci/ Sufletul meu/ Când acolo ca și aici/ Oamenii n-au loc unii de alții/ Deși locul fiecăruia/ E atât de departe/ De locul celuilalt// Când acolo ca și aici/ Adevărul merge plângând pe stradă/ Iar morala/ Nu-i decât o zdreanță/ Pe care nimeni n-o mai cumpără// Atunci unde să mai pleci/ Sufletul meu” (*În căutarea lumii mele*). Nemulțumirea și pesimismul creatorului se transformă într-o atitudine lirică liberă în cugetarea sa de elementele inutile, adăugate, exterioare din lumea întunecată a contingențelor optimiste și a ignoranței orbitoare, ce seamănă

vânturi, moarte, boli și otravă. Modul simplu și esențial al poetului de a se situa în lume sa îl ajută să rămână cu sine pe tărâmul privilegiat și rodnic al gândurilor sale înalte ce îi îmbogățesc și luminează viața: „Lumea mea/ nu-i lumea optimiștilor/ Orbii veseli de nepăsare/ Nimic nu-i poate întrista/ Taie spicele din gânduri/ Seamănă vânturi peste lume/ Și cântă mândri din pahare/ Iar natura stă să moară/ de boli și de otravă// Lumea mea/ E lumea pesimiștilor/ Creatorii cu microscop în minte/ Văd ce nu se vede/ Ne duc la viață și la lumină/ La botezul gândurilor înalte” (*Lumea mea*).

Raporturile posibile ale poetului cu existentul își află rădăcina în cunoașterea care luminează cu simțiri și trăiri înalte „bezna abisală a regnului animal”. Stârnit de jocul și inocența versurilor lui Lucian Blaga din poezia „Primăvara” (poetul filozof cu al cărui sistem de gândire, de altfel, rezonază în prima secțiune a acestui volum de poezii, intitulată *Acasă la Blaga*) pentru Ion Miloș iubirea este plasată și ea sub o zodie roditoare, în toamna semințelor și a minților coapte la lumina sacră a cunoașterii: „A iubi e toamnă/ Când semințele și mințile/ S-au copt/ La lumina sacră a cunoașterii” (*A iubi e primăvară*).

Considerată în originalitatea și profunzimea sa, rostirea poetică la Ion Miloș se înfățișează ca o poezie de idei și o artă a adevărului, și nu a modei literare¹. Adevărul ființei din rostirea sa poetică este relevat de acea deschidere a poetului pe drumul spre acest adevăr, din care izvorăște însăși ființa mioritică a limbii sale românești, ce îi leagă durabil sufletul de părțile lumii și de lume ca întreg conform unei legități sau a unui destin istoric. În căutarea acestei ființe identitare poetul înfruntă o realitate frivolă și duplicitară și plânge zădărnicia și pustiul lucrurilor rătăcitoare, pe care le sesizează și le exprimă ca atare: „Am urcat pe Muntele Găina/ Să-mi caut dragostea/ Dragostea dansează goală/ Într-un cort de golani/ De mine nu-i pasă// Am urcat mai sus/ Să-mi văd țara/ Țara geme bătută de speranțe/ De îngerii cu două fețe/ Și de domni de vorbe mari// Am urcat în suflet/ Adânc în sufletul meu/ Am urcat/ dar nu se mai vede drumul/ Ce duce la Adevăr/ Și-am plâns și Muntele și eu” (*În căutarea ființei mioritice*). Pentru Ion Miloș, „poetul trebuie să fie conștiința omenirii”, iar poezia „este vitamina sufletului și sufletul limbii” și, la fel ca la Heidegger, „ea trebuie să rămână o aventură și un risc ontologic, arta de a îmbunătăți ceea ce este și de a umaniza și înfrumuseța lumea”.

Volumul omagial de convorbiri cu Ion Miloș realizat de Adrian Dinu Rachieru și intitulat *Durerea de a fi român* ne oferă un tablou al personalității omului și creatorului Ion Miloș, în toată complexitatea și fascinația acesteia, relevată în cele șase secțiuni majore ale cărții: I. *De la Sărcia la Paris*; II. *Întâlnirea cu România*; III. *Despre Cioran și bagheta pariziană*; IV. *Complicitățile traducătorului*; V. *Ion Miloș – poetul*; VI. *Durerea de a fi român*. Pelicula convorbirilor atrage atenția mai ales prin surprinderea reușită a traseului spiritual al poetului și a puterii morale cu care și-a făurit cu răbdare o operă. Vitalitatea și justetea opiniilor lui Ion Miloș sugerează posibilele

¹ Ion Miloș, Adrian Dinu Rachieru, *Durerea de a fi român*, București, Liga Culturală pentru Unitatea Românilor de Pretutindeni și Editura Semne, 2010, p.102.

circumscrieri europene ale culturii și literaturii române, printr-o interogație reflexivă a fondului străbun și a propriilor valori, cărora li se deschid orizonturi noi, dincolo de naționalismele sterile, prejudecățile sau rigidele definiții conceptualiste.

Poetul Ion Miloș preface în rodnicie durerea căilor potrivnice pe care le-a întâmpinat în viață sub povara destinului său omenesc, conștient că din suferință se înalță gândirea ce luminează adevărul și frumusețea, și știe, la fel ca Cioran, că „lacrimile au acțiune purificatoare și că zâmbetul este un semn de supraviețuire”. Distanța dintre eseul polemic *Ce-i de făcut?* din 1957 și reflecțiile din volumul *Durerea de a fi român* din 2010 marchează distanța și evoluția dintre două vârste diferite, una a entuziasmului și începuturilor de exprimare tranșantă a convingerilor și frământărilor creatoare ale tânărului poet și o a doua, a gândurilor și preocupărilor intelectualului matur, ajuns în faza cristalizărilor, a reevaluărilor și a definitivărilor ce îi înscriu și acreditează în timp opera.